

leerhuissnippers

op het gebied van theologie en cultuur

Exodus tussen lot en levensstijl

Het begin: het thema van de uittocht van de Genesis-verhalen

Nog niet zo heel lang geleden was het reizen voorbehouden aan een kleine elite: schrijvers, politici, intellectuelen. Mensen waren lokaal georiënteerd en gaven hun leven vorm vanuit lokale codes, elk met een eigen symboliek en verhalen. In de 19^e eeuw kwam met name voor de gegoede burgerij langzaam het toerisme op gang. Pas in de 20^e eeuw kwam sinds de Tweede Wereldoorlog deze beweging in een stroomversnelling.

De groei van zakelijk reizen en van toerisme in getallen uitgedrukt:

1950: 25 miljoen internationale aankomsten

2004: 763 miljoen reizigers

2012: de grens van 1 miljard reizigers per jaar werd overschreden

2030: naar verwachting 1,8 miljard internationale aankomsten

Deze getallen geven aan hoe belangrijk het reizen is geworden als onderdeel van onze manier van leven. Tegelijkertijd roept het de vraag op waarom zoveel mensen in onze tijd 'er even uit' willen zijn.

Figuurlijk reizen

Naast het zich voortbewegen van de ene naar de andere plaats op aarde, kan het reizen ook figuurlijk begrepen worden als een zoeken naar en verkennen van het onbekende dat fascineert: weg gaan uit de vaste omgeving, weg van de vaste identiteit, jezelf opnieuw 'uitvinden' of – in een hedendaagse jargon - uit je 'comfort zone' treden, 'out of the box' denken. Tegelijkertijd is er ook een andere beweging zichtbaar: velen willen terug naar vastigheid, naar een zeker houvast. Deze turbulentie speelt zowel in het persoonlijke leven als in de politiek: aan de ene kant de toenemende globalisering, aan de andere kant het opkomend nationalisme.

Dit figuurlijke reizen is wellicht een moderne levensstijl, maar heeft oude wortels: De kerkvader Augustinus (354-430) schreef in zijn beroemdste boek *Confessiones*: 'Quaestio mihi factus sum' (ik ben voor mezelf een vraag geworden). Christelijk leven – aldus Augustinus – is 'op zoek zijn naar jezelf'. Of in de woorden van de ethicus Frits de Lange: er is sprake van een 'heilige onrust'.

Augustinus staat in een historisch proces waarin mensen zich steeds meer gaan afvragen wie zij zelf zijn en hoe zij zich verhouden tot de wereld om hen heen. De tijd waarin dit proces zich vanaf het eerste millennium voor Christus afspeelt, wordt in de filosofie, de antropologie, de (kunst)geschiedenis de spiltijd genoemd. Het is een tijd waarin de mens wereldwijd breekt met de idee dat alles voorgegeven en bepaald is. De mens breekt met de goden en daarmee tegen het alles bepalende lot. Er ontstaat een dynamisch levensgevoel. De mensen gingen zichzelf ontdekken met als gevolg dat in deze axiale (spil)tijd de wetenschap een geweldige vlucht nam, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de opkomst van vele filosofische scholen in het oude Griekenland.

Samenvattend: de mens raakt geïnteresseerd in zichzelf, gaat vragen naar zichzelf, niets is meer voorgegeven (durf te denken, zegt Socrates). De mens gaat op weg, op reis. Letterlijk en figuurlijk. Letterlijk omdat technische ontwikkelingen zoals het bouwen van wegen en de middelen om zich daarop voort te bewegen, karren, schepen en navigatietechnieken het reizen mogelijk maken, figuurlijk omdat in dit voetspoor de culturele ontwikkelingen volgden. Ook de

godsdiens verandert van karakter. In plaats van het polytheïsme ontstond het monotheïsme van onder meer de joodse, christelijke en islamitische religies. De oude goden die manipuleerden en aan wie de mens overgeleverd was verdwenen. Daarvoor in de plaats kwam in het jodendom en christendom de ene god die de mens uitnodigt op zoek te gaan naar nieuwe identiteiten: 'heilige onrust'.

Op reis gaan in figuurlijke zin betekent dus uit jezelf en de vaste voorgegeven kaders wegtrekken. Het is daarom goed om het bijbelse exodusverhaal niet alleen letterlijk te lezen als een reisverhaal van de Israëlieten van Egypte naar het beloofde land, maar ook figuurlijk, existentieel: als een manier van bestaan.

Uittochtverhalen in Genesis

De joodse Tenach en de christelijke Bijbel worden gestructureerd door steeds terugkerende uittochtverhalen: exodische, narratieve composities, niet alleen in het boek Exodus, maar ook bijvoorbeeld in de psalmen, in de profetenboeken, in het boek Ruth, in het Hooglied, in het boek Genesis.

Daar wordt immers in **Genesis 3** het verhaal van de eerste uittocht verteld: de mens verlaat het paradijs om de wereld in te trekken. Vaak wordt dit verhaal gelezen als een straf op de zonde: de mens had gegeten van een verboden vrucht. Er zijn elementen in dit verhaal die deze uitleg

staven. De mens heeft een verbod overtreden, er staat een engel met een zwaard bij de uitgang van het paradijs. Maar er zijn ook tekstanwijzingen die een andere interpretatie mogelijk maken. De mens moest het paradijs verlaten om te kunnen

doen wat hij moest doen, om zijn missie te vervullen: weg gaan uit de tuin, de wereld in om – zoals in het eerste scheppingsverhaal staat – als Gods evenbeeld en in zijn gelijkenis te heersen over de aarde. De uittocht uit het paradijs is niet alleen het verhaal van een vloek en een straf, maar ook van een zegen.

Genesis 4 – het verhaal over Abel en zijn broer Kaïn. Abel is de herder, de nomade, de zwerver, zonder vaste plek, zonder een aan een plaats gebonden vaste identiteit. Zijn naam duidt het al aan: zuchtje wind, bijna niets. Abel is een

'nobody', maar die nobody blijkt zoals het verhaal even verderop laat zien belangrijk te zijn. Zijn broer Kaïn staat voor het akkerland, waarop de mens zich vestigt. Twee mensen: de een staat voor het dwalen en reizen, de ander voor de vaste verblijfplaats. Kaïn doodt Abel, moet niets hebben van die dwaler, wordt jaloers. Want God kiest immers voor de 'niemand', voor 'het zuchtje wind'. Kaïn zal de rest van zijn leven zwerven en dwalen. Wat hij niet wil, wordt hem opgelegd door God. Kaïn wordt tegen zijn wil 'een Abel'. Maar zijn nageslacht, zijn zonen – zo vertelt het verhaal – worden stedenbouwers, mensen die zich vestigen en macht willen verwerven, een macht die gepaard gaat met geweld. Daarna stukt het verhaal over Kaïn. Degenen die niet dwalen en zich vast vestigen, worden op een zijspoor gezet. Adam en Eva krijgen een derde zoon, Seth, met wie het verhaal verder gaat.

Een paar hoofdstukken later vertelt het boek **Genesis 6 en 7** het verhaal van de zondvloed: de vaste grond wordt onder de voeten van de mens weggevaagd. Noach dwaalt in zijn ark over het

water. Opnieuw een uittochtverhaal: de mens wil zich settelen, wil vastigheid, maar God verijdelt dat, wil iets anders met de mensen. Noach bouwt zijn ark, en dobbert over het water naar een

onbekende bestemming.

Het verhaal gaat daarna verder met een van de drie zonen van Noach: Sem. De naam Sem betekent 'naam'. Opmerkelijk: Sem is de zoon die een naam heeft die geen naam is.

Opnieuw vestigt de mens zich en bouwt tegen de wil van God een toren: de toren van Babel. Het verhaal in **Genesis 11** lijkt veel op dat in Genesis 3. Daar wil de mens door te eten van de vrucht worden als God. Hier bouwt hij een toren die reikt tot in de hemel (letterlijk: een toren met zijn hoofd in de hemel), tot bij God.

Maar – zo zegt psalm 115- *de hemelen zijn de hemelen van de Ene, de aarde gaf hij aan de zonen van Adam* (Naardense Bijbel). De mens heeft in de hemel niets te zoeken. Zijn plaats is op de aarde. God verspreidt de mensen dan ook over de aarde door hun talen te verwarren. Ook nu weer wil de mens zich vestigen, ook nu weer verspreidt God de mens over de aarde. Het woord *balal* (verspreiden) komt in Tenach weinig voor. Opvallend is dat *balal* met name in het Psalmen- en Spreukenboek ook zegenen betekent. Evenals in Genesis 3 is er in dit verhaal zowel sprake van

straf als van zegen. Ook 'de toren van Babel' vertelt het verhaal van een uittocht: zit niet vast in jezelf, sta op tegen jezelf. Verspreid je.

Het verhaal gaat verder. Abram verschijnt op het toneel. Hij krijgt de opdracht weg te trekken, weg uit Ur der Chaldeeën, weg uit de ommuurde stad om in een tent te gaan wonen die naar alle kanten open is. Hij laat alles achter zich. Alles wat op dat moment bepalend is voor je identiteit. **Genesis 12** in de Statenvertaling: De HEERE nu had tot Abram gezegd: *Ga gij uit uw land, en uit uw maagschap (bloedband), en uit uws vaders huis (traditie, opvoeding), naar het land, dat Ik u wijzen zal. Ga weg uit al je vastigheid zonder te weten waar je zult aankomen. Wat Abram wordt opgedragen is een sprong in het duister. En Ik zal u tot een groot volk maken, en u zegenen, en uw naam groot maken; en wees een zegen!* Uittrekken is een zegen. Het kwam al eerder in Genesis ter sprake. *En Ik zal zegenen, die u zegenen, en vervloeken, die u vloekt; en in u zullen alle geslachten des aardrijks gezegend worden.* Wat Abram doet, doet hij pars pro toto voor de hele mensheid. Wat als een particulier verhaal begint, krijgt binnen drie verzen een wereldwijde scope.

Er zit iets recalcitrants in dit verhaal. Het klopt niet. Abram was al oud: 75 jaar. Het is alsof het verhaal daarmee wil zeggen: wat onmogelijk lijkt, blijkt mogelijk te zijn. Zo ook de geboorte van Izaäk. Sara was immers nog ouder dan Abraham en het ging haar niet meer 'naar de wijze der vrouwen' (Genesis 18). Drie mannen, vreemdelingen, komen Abraham bezoeken. God zelf verschijnt als reiziger, als nomade! Abraham ontvangt hem, verleent hem gastvrijheid. En dan neemt God het woord: *Ik zal voorzeker weder tot u komen, omtrent dezen tijd des levens; en zie, Sara, uw huisvrouw, zal een zoon hebben!*

Het verhaal krijgt een vervolg. **Genesis 22:** *Neem nu uw zoon, uw enige, dien jij liefhebt, Izaak, en ga heen naar het land Moria, en offer hem aldaar tot een brandoffer, op een van de bergen, dien Ik u zeggen zal.* Het is alsof Genesis 12 zich herhaalt.

Weer moet Abraham uittrekken, maar nu om zijn zoon te offeren. Ook nu weer moet hij iets opgeven: zijn zoon, zijn enige, zijn nageslacht, zijn toekomst.

De overige verhalen in het boek Genesis vertellen over omzwervingen van Jakob (eerst op de vlucht voor Esau, later daartoe gedwongen door de honger) en in zekere zin ook die van Jozef die, door zijn broers verkocht aan de Midjanieten, in Egypte belandt, in den vreemde, het Angstland, het land van het kwaad. Daar keert hij het regime van de farao ten goede: een tijd van rechtvaardigheid en van overvloed (tegenover hongersnood in Israël) breekt aan. Ten slotte

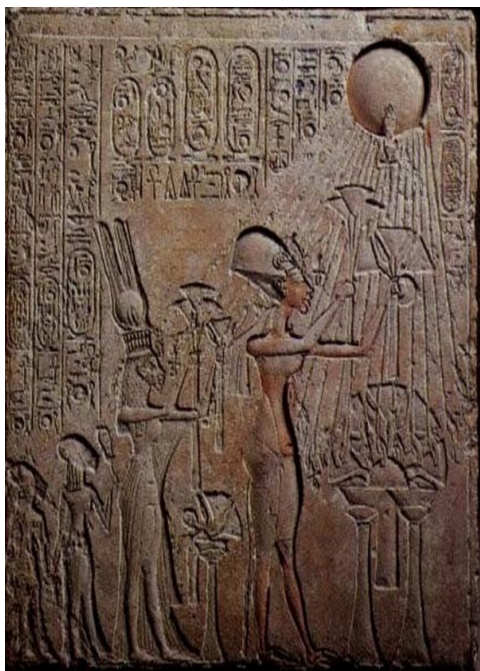
komen we aan in het boek Exodus: De goede farao is gestorven, een kwade farao is opgestaan. Het volk wordt onderdrukt. Mozes wordt geroepen als nieuwe redder van het volk, die de Israëlieten laat uittrekken. Ook Mozes' exodus is een uittocht uit de wereld van de goden, weg van het 'vaste land' waarop de mensen zich vestigen. En het is juist dat 'vaste land' waarin de mensen tot slaaf gemaakt worden of zichzelf tot slaaf maken dat in de joodse verhalen van Tenach steeds onder verdenking staat.

Uittrekken is een Leitmotiv in heel de boeken Genesis en Exodus, dat als het ware de hele compositie draagt en betekenis geeft.

Akhenaton - Jozef – Seti – Mozes

Anders dan in de verhalen van Tenach (waar het jodendom begint met de exodus van Abram uit Ur) is er een bijzondere theorie, die ervan uitgaat dat het jodendom als religie is ontstaan in Egypte. Volgens de egyptoloog Jan Assmann (1938) kan Jozef geïdentificeerd worden met een farao van wie is aangetoond dat hij in het begin van de spiltijd in de 14e eeuw v Chr. een revolutie heeft teweeg gebracht. Zijn naam: farao Akhenaton (ca. 1353-1336). Deze farao besluit om heel het Egyptische pantheon af te schaffen en over te gaan naar 'slechts' één god: Aten, de zonnegod. Anders dan in het jodendom is het nog wel steeds een natuurgodsdienst. Maar toch kun je zeggen dat daar zoiets begint als het monotheïsme.

Akhenaton tekent protest aan tegen een wereld waarin de goden alles bepaalden met de mens als speelbal, de wereld van het gegeven, van het lot. Ook de kunst veranderde in de korte periode van Akhenatons regeerperiode. Er kwam aandacht voor de mens; men raakte geïnteresseerd in de menselijke trekken, in het gezicht, zoals blijkt uit de schitterende kop van Nefertiti. Op het moment waarop de mens breekt met de goden, komt hij zelf meer en meer centraal te staan, verandert zijn zelfbeeld, ook in de kunst.

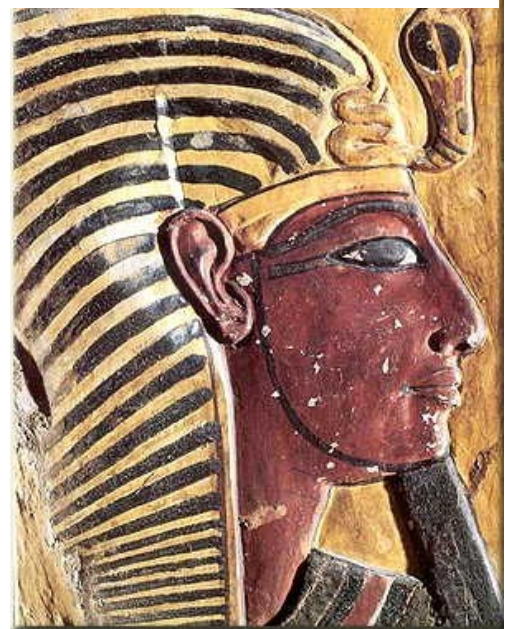
Farao Akhenaton (1353-1336) en zijn vrouw Nefertiti

De tombe van farao Seti I, die meer dan 100 mtr. lang is, is ontdekt in oktober 1817 door Giovanni Belzoni. De tombe van Seti I is de langste, diepste en meest complete van alle tombes in de vallei der koningen.

Akhenaton / Jozef heeft bijna 17 jaar geregeerd. Als hij in ongenade is gevallen, nemen de priesters de macht terug en komen er farao's die het hele pantheon weer in ere herstellen. Seti 1e (1306-1290) is een van die farao's. Mozes zou in zijn tijd geleefd kunnen hebben. Alles is weer zoals het vroeger was. Het oude wereldbeeld is weer in ere hersteld, zoals blijkt uit de muurschildering in de graftombe van Seti. Alle mensen hebben een zwarte kleur, onderscheid is er niet, ze zijn aan elkaar gelijk. Ze hebben dan ook geen gezicht, zijn *en profil* afgebeeld. Mensen zijn functies. Onder de Nijl, met daarop de boot waarmee de farao vervoerd wordt, is het dodenrijk afgebeeld, waar het leven gewoon doorgaat. Op een andere wijze, maar toch is er meer dan van een breuk sprake van een continuïteit. Zo was het levensgevoel. De dood vormde slechts de overgang naar een nieuw leven. In de spiltijd krijgt de dood iets beangstigends. Wat gebeurt er met mij als ik sterf. Schrijvers en filosofen gaan zich bezig houden met het sterven en de dood.

De tijd na Akhenaton is de tijd waarin de goden de macht weer strak in handen hebben; het is de tijd van de kwade farao, zegt de historische hypothese. Het is ook de tijd waarin Mozes geboren wordt en later zal protesteren tegen het regime van de farao, daartoe geroepen door de ene God JHWH. Zo bezien kan Mozes' werk geduid worden als theologisch en politiek verzet tegen de mythische wereld van vóór de 'spiltijd'.

De componist Philip Glass verklankt in zijn oratorium Akhnaten (1983) de opkomst van het monotheïsme in Egypte dat later in het jodendom zijn continuering zou vinden. Aan het eind van de tweede acte klinkt een loflied voor de zonnegod als enige God gezongen door de Akhenaton zelf, gevolgd door Psalm 104 gezongen door het koor: Israëls loflied op de Scheppergod JHWH: *Segne meine Seele, IHN! DU, mein Gott, du bist sehr gross, bekleidet mit Ehre und Glanz, der das Licht um sich schlingt wie ein Tuch, den Himmel wie einen Zeltteppich spannt.* (vertaling Martin Buber).

Kees Wijnen aantekeningen bij een leerhuisavond in het Johannescentrum – Utrecht / prof. dr. Laurens ten Kate, 9 januari 2019 / de afgebeelde mozaïeken bevinden zich in de kathedraal van Monreale